

INSTYTUT HISTORII PAN	
Wpłynęło: 19/08/2020	Znak:
Ref: Eluf	Zał:

Uniwersytet w Evora

Recenzja pracy doktorskiej z dziedziny historii zatytułowanej *Grupy podrzędne w kolonialnym imperium portugalskim z perspektywy sieci*, napisanej przez doktorantkę Agatę Natalię Bloch, pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Tomasza Wiślicza-Iwańczyka, prof. dr hab. Joao Paulo Oliveira e Costa, promotor pomocniczy doktor Michał Bojanowski, przedłożonej w Polskiej Akademii Nauk, w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla, w Warszawie.

Opinia ogólna

Rozprawa przedstawia innowacyjną i dobrze ustrukturyowaną perspektywę na temat analizy grup podrzędnych w portugalskim imperium kolonialnym, kładąc szczególny nacisk na obszar atlantycki oraz na stosunki z koroną portugalską w czasie panowania D. Joao V (1706-1750). Magister Agata Bloch, po dokładnym przedstawieniu tematu, podjęła się odpowiedzi na „główną kwestię”, jaką była polityka kolonizacyjna imperium portugalskiego, w której wyróżnia podmioty historyczne takie jak grupy podrzędne składające się z Afrykańczyków, ludności rdzennej, neofitów, muzułmanów, Cyganów oraz innych grup żyjących na „marginesie społeczeństwa kolonialnego”. Odwołując się do takich pojęć jak „podrzędny”, „peryferie kolonialne”, „monarchia multikontynentalna” oraz „sieć”, autorka rozprawy stara się wykazać złożoność, jak również specyfikę relacji pomiędzy strukturami administracji centralnej a określonymi grupami ludności, relacji tworzących obszar rządzący się zasadami elastyczności i woli porozumienia.

Praca składa się z pięciu rozdziałów: I – Grupy podrzędne: pojęcia, teorie i kierunki badawcze; II – Kierunki badawcze dla grup podrzędnych w portugalskim imperium kolonialnym; III – Różnorodność portugalskiego społeczeństwa kolonialnego; IV – Głosy peryferii, rola grup podrzędnych w budowaniu portugalskiego imperium kolonialnego;

V – Czy podrzędni mają głos?. W strukturze rozprawy doktorskiej znajduje się również Wstęp, Zakończenie oraz lista źródeł i badań, z jakich korzystała autorka.

Na początku pracy przedstawiono szczegółowe wyjaśnienie dotyczące programu informatycznego stosowanego przez autorkę w badaniach nad materiałami historycznymi zebranymi w archiwach portugalskich i zagranicznych. Kolejno następuje debata na temat pojęć i teorii, które pojawiły się w wyniku rozwoju historiografii „postkolonialnej”, ukierunkowanej głównie na „Grupę Badań nad Zjawiskiem Podrzędności na Południu Azji”¹, w oparciu o teorię przedstawioną przez Gayatri Chakravorty Spivak, oraz na „Grupę Ameryki Łacińskiej Badań nad Zjawiskiem Podrzędności”, której postawę przyjęła magister Agata Bloch podejmując się analizy/zrozumienia społeczeństwa kolonialnego na „peryferiach” imperium portugalskiego (rozdz. I). Doktorantka, stosując metodę obserwacji porównawczej, dokonuje analizy zagadnienia w jaki sposób historiografia portugalska i brazylijska podeszły do tematu i jaki był wpływ (lub jego brak) badań postkolonialnych w tej debacie (rozdz. II). Następnie przeprowadzona jest analiza indywidualna grup „podrzednych”, w większości wygnanych z Półwyspu Iberyjskiego czy przywiezionych z Afryki, a także wchodzących w skład ludności rdzennej, nie zapominając o wygnańcach czy poszukiwaczach przygód i ich związkach z koroną portugalską (rozdz. III). Rozdział ten, oparty na manuskryptach i piśmiennictwie drukowanym, przedstawia różne „studia przypadków”, zarówno w kontekście „rasowym”, gender czy innym, ukazując w jakim stopniu miały one/mogły mieć dostęp, aby przedstawić problemy indywidualne/rodzinne w kręgach władzy, włącznie z monarchą, tworząc w ten sposób przestrzeń dialogu i woli porozumienia. Historie te wyrażają inną rzeczywistość kolonialną, podważając jednocześnie to, czego historiografia wielokrotnie broniła, a czasami nadal broni, w oparciu o założenia ideologiczne, jak w przypadku „ruchu czarnoskórych” (rozdz. IV). W ostatnim rozdziale doktorantka ukazuje, w świetle dokumentalnej rzetelności, w jaki sposób należący do grup podrzednych widzieli i odbierali rzeczywistość kolonialną, przystosowując się i przyswajając sobie pewne elementy typowe dla kolonizatorów, aby móc zrealizować swoje plany i zamierzenia oraz zbudować strategię przetrwania.

¹ Obecnie kwestionuje się użycie pojęcia „badania postkolonialne”; według niektórych badaczy badania te nie reprezentują krytycznego widzenia europocentryzmu ani ogólnej dynamiki kolonializmu. Zastępuje je pojęcie „badania dekolonialne/deskolonialne, wynikające z potrzeby ponownego odczytania „roli władzy we współczesności”.

Uwagi dotyczące aspektów formalnych:

1. Należy sprawdzić przypisy oraz bibliografię i tytuły publikacji. Prawdopodobnie z przyczyn technicznych doszło do przekłamanego użycia cudzysłowów. Na przykład: „Ten cykl został zainicjowany przez publikację dwóch artykułów Mariana Małowista, „Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym Średniowieczu” (1964) oraz „Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej” (1969); Michał Tymowski (2017). „Czy w historiografii polskiej istnieje Szkoła Małowista”. Kwartalnik Historyczny. CXXIV. 1, 86-88. (str. 29). “
2. Co do języka portugalskiego, praca doktorska napisana jest w odmianie brazylijskiej języka portugalskiego (PB). Jednakże pomimo tego należałoby sprawdzić użycie niektórych wyrazów czy zdań nie do końca zrozumiałych, na przykład: Dysertacja jest wynikiem wielu lat badań nad historią kolonialną portugalskiego imperium, szczególnie dziejów kolonialnych Brazylii, i odzwierciedla mój wysiłek metodologiczny i intelektualny aby zrozumieć procesy i mechanizmy, które rządziły światem kolonialnym „imperium zrodzonego w wodach oceanu” a w konsekwencji odkryć nowe, jeszcze nie zbadane relacje wewnątrz portugalskiego świata transatlantyckiego”. Zauważyłam również błędy i nieprawidłowości ortograficzne — niektóre są wynikiem użycia odmiany brazylijskiej języka portugalskiego — łatwe zresztą do wychwycenia przez kandydatkę, a także literówki czy brak spacji między wyrazami.
3. Uwaga co do tytułu wprowadzającego źródła oraz bibliografię końcową: chodzi o usunięcie z tekstu wyrazu „primárias” [pierwotne, pierwszorzędne, od tłumacza]; Co oznacza Współczesna literatura drukowana? (myślę, że chodzi o źródła drukowane); Co oznacza Bibliografia drugorzędna? (myślę, że chodzi o Badania [Literatura przedmiotu, od tłumacza]); użyty został wyraz Abreviades, zamiast wyrazu Abreviaturas. Na str. 303, w przedstawieniu alfabetycznym źródeł, pomiędzy wykazem listów pojawia się Códice 478, etc.

Uwagi dotyczące treści:

1. Należałoby przemyśleć/przeredagować tytuł pracy. Dla lepszego zrozumienia analizowanego tematu dobrze byłoby podać obszar i epokę. Przecież imperium portugalskie jest pojęciem szerokim, a rozprawa doktorska obejmuje Atlantyk; początek imperium to 1415, a jego koniec to 2002.
2. Streszczenie: należy poprawić pierwszy paragraf. Nie jest jasne, co autorka ma na myśli, pisząc o analizowaniu „podmiotowości grup...”; o „peryferiach kolonialnych”. Liczba słów kluczowych jest nadmierna: należy ją zredukować do pięciu lub sześciu słów.
3. Wyraz „peryferia” pojawia się wymiennie w liczbie pojedynczej i w liczbie mnogiej. Dlaczego? Pojęcie „centra i peryferie”, przedstawione przez Russell-Wood w artykule opublikowanym w *Revista Brasileira de Historia* pod tytułem „Centra i peryferie świata luzo-brazylijskiego, 1500-1808”², określa relacje pomiędzy ośrodkami centralnymi i peryferyjnymi portugalskiego imperium morskiego, w którym Portugalia jest centrum, a Ameryka portugalska jest peryferią, oraz relacje między centrum a peryferią w Brazylii, dotyczące kolonizacji, administracji i handlu. Obecnie pojęcie to jest podważane i pojawiło się wiele badań na temat relacji Portugalia *versus* Brazylia, a także relacji wewnątrz samej Brazylii. Aktualna historiografia zaburzyła tę dychotomię, ukazując znaczenie oraz dynamikę gospodarczą i społeczną sertao (interior/peryferia, uważane za obszar niezaludniony) w stosunku do „centrum władzy regionalnej, kapitanatów”, a także w stosunku do imperium portugalskiego. Mając na myśli analizę historiograficzną skoncentrowaną na dialogu „historii połączonej” (Sanjay Subrahmanyam) dochodzimy do wniosku, że całe imperium było połączone, a wszystkie obszary, z jakich się ono składało, przyczyniały się do kolonialnej dynamiki. Tak więc należałoby wyjaśnić użycie tych pojęć.
4. Wprawdzie praca badawcza doktorantki skoncentrowała się na kolonizacji portugalskiej obszaru Oceanu Atlantyckiego, pojęcia użyte w pracy odnoszą się do definicji „peryferia” sformułowanej przez Spivaka, w znaczeniu innej rzeczywistości geograficznej. Takie „przywłaszczenie” jest możliwe, jednakże powinno być opatrzone stosownym wyjaśnieniem, tym bardziej, że inni badacze

² RUSSEL-WOOD, A. J. R. “Centros e Periferias no Mundo Luso-Brasileiro, 1500-1808”. *Revista Brasileira de História*. Vol. 18. N. 36; Sao Paulo, 1998.

również je stosują w swoich debatach historiograficznych. Podobnie z pojęciem „subalterno” [podrzędny], które w pracy odnosi się do „barbarzyńców”, ludzi z marginesu, starochrześcijan, niewiernych, Maurów, neofitów i Żydów” (str. 86) – Czy Spivak pisze o tych grupach? (Raczej unikałabym użycia wyrazu „Maur”, chyba, że występuje w cytatach. We wszystkich innych przypadkach lepsze będzie użycie wyrazu „muzułmanin”). Dla mnie wyraz „podrzędny” ma o wiele szersze znaczenie, obejmujące także kobiety, bez względu na ich status społeczny czy ekonomiczny, również kobiety należące do elit. W obawie przed narażeniem honoru rodziny były wciąż na cenzurowanym, nie miały głosu ani duszy, ich pokazywanie się w miejscach publicznych było rzadkością. W tamtych czasach kobieta podlegała mężczyźnie. Jeśli się nie zgadzała z jego zdaniem, była zamykana w odosobnieniu, gdzie mogła żyć w zgodzie z wzorcami zachodnioeuropejskimi, lecz skąd jej głos mógł być słyszany jedynie w wyjątkowych przypadkach³. Doktorantka Agata Bloch zwraca uwagę na przykłady czarnoskórych niewolnic, czasami „mieszanych”, których głos dał się słyszeć i które negocjowały z władzami dworskimi.. Tutaj nasuwa mi się pytanie, czy w swoich badaniach autorska nie spotkała białych kobiet, niezależnie od ich pochodzenia społecznego, których głos docierał do ośrodków władzy i które nie zgadzały się ze statusem podporządkowania jaki im przysługiwał. Niektóre z tych kobiet były, za przyzwoleniem władz, zamykane przez mężów w klasztorach, aby w ten sposób móc przejąć ich majątek. Są publikacje badań, które w oparciu o petycje skierowane do króla przedstawiały trudną sytuację tych kobiet i próby jej przezwyciężenia.

Powyższe uwagi nie przekreślają znaczenia pracy dla debaty historiograficznej na temat imperium portugalskiego. Wydaje się jednak, że przydałoby się „wyjaśnienie porównawcze” dotyczące badań Spivaka i innych autorów, którzy także zajmowali się zagadnieniem „centrum/periferia” oraz „podrzędności” społecznej, inspirując w ten sposób do dyskusji na temat portugalskiego imperium. I tak, przykłady

— studia przypadków----- „aktorzy”, którzy poruszają się na „peryferiach” imperium, czyli tworzą oni portugalskie społeczeństwo kolonialne, niezwykle zróżnicowane, zgodnie z opinią autorki wyrażoną w pracy.

Jak już wspomniałam, praca obfituje w źródła bibliograficzne, jednakże chciałabym zasugerować kilka pozycji odnoszących się do białych kobiet. Między innymi, są to, cf.:

³ Znane są studia przypadków, które ukazują wyjątki, specyfikę problemu. Na przykład kobiety, które w sytuacji nieobecności mężów wykonywały ich zadania lub aktywnie reagowały na przemoc, na jaką były narażone.

ALGANTRI, Leila Mezan. *Honradas e Devotas: mulheres da colônia. Condição feminina nos conventos e recolhimentos do Sudeste do Brasil, 1750-1822*. Rio de Janeiro: José Olímpio, 1993; PRIORE, Mary del (coord.). *História das Mulheres no Brasil*. São Paulo: Contexto Editora, 2004; SILVA, Beatriz Nizza da. *Donas e Plebeias na Sociedade Colonial*. Lisboa: Editorial Estampa, 2002; MANSO, Maria de Deus Beites. *Santa Casa de la Misericórdia da Bahia através de la depositada Teresa de Jesus. Religiosidad y reclusion feminina en España, Portugal y América. Siglos XV-XIX*. LÓPEZ, Rosalva Loreto e MARINAS, Mª Isabel Viforcós Marinas (orgs.). *Histórias compartilhadas*. Universidade de León; México: Instituto de Ciencias Sociales y Humanidades Alfonso Vélaz Pliego; Benemérita Universidade Autónoma de Puebla, 2007, pp. 339-367; COATES, Timothy J.. *Degredados e órfãs: colonização dirigida pela coroa no império português, 1550-1755*. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 1998.

Innym aspektem, do którego chciałabym się odnieść jest kwestia „innego”; termin ten został użyty przez Tzvetana Todorova, *La Conquête de l'Amérique*, w oparciu o pojęcie inności. Badacz ten pochyla się nad zagadnieniem konfrontacji między „cywilizowanym”, czyli Europejczykiem, a „dzikim”, czyli tym „innym”, gdzie mamy do czynienia ze zderzeniem się kultur. Doktorantka używa czasami liczby mnogiej (inni — możemy do nich włączyć „elity”), przez co nabiera odmiennego znaczenia, należałoby poprawić to użycie (przykład str. 94): „Dlatego też strach przez „innymi” doprowadził do ich marginalizacji i niekorzystnego traktowania”.). Również termin „Indianin” powinien być zapisany kursywą, a także „tapuia”⁴ (wyraz ten pojawia się pisany zarówno wielką, jak i małą literą). (Podobnie jak w przypadku terminu „Maur”, lepiej będzie unikać używania terminu „Indianin”, a zamiast niego stosować takie wyrazy jak „autochton” czy przedstawiciel ludności rdzennej).

5. Czasami przy nazwiskach wielu z cytowanych historyków autorka używa przydawek (przykłady, str. 29, 31). Uważam, że należałoby tego unikać. Ja z uznaniem odnoszę się do pracy historiograficznej Arlindo Caldeira oraz Jorge Fonseca na temat niewolnictwa w Portugalii, lecz nie możemy pominąć nazwiska

⁴Magister Agata Bloch prezentuje różne znaczenia i przypisuje ten termin grupom rdzennym. Według Ricardo Pinto de Medeiros, termin *tapuia*, utworzony przez Indian tupi dla oznaczenia wrogów używających innych języków, został przyjęty przez Portugalczyków (MEDEIROS, Ricardo Pinto de. *O Descobrimento dos outros: povos indígenas do sertão nordestino no período colonial*. Dysertacja (Doktorat z Historii) – Uniwersytet Federalny w Pernambuco - UFPE, Recife, 2000).

Maria do Rosário Pimentel (pod kierunkiem której Jorge Fonseca napisał swoją dysertację doktorską) czy też Joao Pedro Marques, wśród wielu innych.

6. Również są odniesienia do narodowości niektórych cytowanych historyków, choć nie zawsze jest ona poprawnie podana: A. J. Russel-Wood był narodowości brytyjskiej; Francisco Bethencourt jest Portugalczykiem, a Carmen Radulet była Rumunką.
7. Często pojawia się słowo lizboński, użycie to nie jest ani poprawne, ani akademickie. Kilka przykładów: polityczne centrum lizbońskie (str. 22); metropolia lizbońska (str. 26); administracja lizbońska (str. 25), etc.
8. Kiedy na str. 58 zaczyna się podrozdział zatytułowany „Portugalska narracja historiograficzna w XIX i XX wieku”, jest w nim mowa o Gomes Eanes de Zurara, Rui de Pina i innych historykach. Jest to termin anachroniczny, gdyż chodzi o kronistów, a nie o historyków.
9. Na str. 90, we fragmencie, w którym jest mowa o *autos-de-fé* (a nie, jak autorka podała, *autos-da-fé*) w XVIII wieku, należy zwrócić uwagę, że nie skończyły się one w 1720 r., gdyż jeszcze miały one miejsce w drugiej połowie XVIII wieku. Przykładem jest Gabriel Malagrida, który był ostatnim skazanym spalonym na stosie w 1761r.

Opinia końcowa

Wprawdzie temat ten nie jest obcy dla historiografii, w rzeczywistości niewiele prac podejmuje się ukazać go w ujęciu teoretycznym. Tak więc przedstawiona dysertacja jest niewątpliwie interesującym i ważnym przyczynkiem do historiografii dotyczącej imperium portugalskiego, a w szczególności do rozwoju badań nad grupami podrzędnymi obszaru atlantyckiego. Praca wyróżnia się dociekliwością w gromadzeniu dokumentacji i w podejściu do debaty historiograficznej, tym samym spełniając wszystkie warunki niezbędne do jej zatwierdzenia do obrony publicznej. Z pewnością będzie to punkt odniesienia w historiografii dotyczącej imperium portugalskiego. Pomimo przedstawionych przeze mnie uwag, moja ocena tej pracy jest pozytywna i zasługuje ona na wyróżnienie, a w przyszłości również na publikację.

Uniwersytet w Évora, 6 września 2020 r.
Maria de Deus Beites Manso
Profesor dr hab.

Tłumaczyła: Bożenna Papis

Papis Bożenna